

<http://dx.doi.org/10.16926/zc.2022.48.03>

Beata URBANOWICZ

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie

Kazimierz Kaczmarczyk a Archiwum na Jasnej Górze

Fot. nr 1. Kazimierz Kaczmarczyk

Źródło: kazimierz kaczmarczyk, poznan 2010 – Bing images [dostęp 08.03.2022]

Kazimierz Kaczmarczyk był jednym z filarów polskiej archiwistyki. Współtworzył archiwa w II Rzeczypospolitej, a po wojnie je odbudowywał. Profesor ponadto był polskim historykiem, archiwistą, wydawcą źródeł, wykładowcą Uniwersytetu Poznańskiego, członkiem Polskiej Akademii Umiejętności. Opubliko-

wał około 140 prac naukowych z zakresu archiwistyki, historii miast polskich, regionalistyki, folklorystyki i biografistyki. Na szczególną uwagę zasługują przede wszystkim wydawnictwa źródłowe dotyczące materiałów archiwalnych.

Spuścizna po Profesorze Kaczmarczyku zdeponowana w Archiwum Polskiej Akademii Nauk obejmuje około 5.50 m.b.akt, co stanowi 368 j.a. i podzielona jest na osiem grup, na które składają się dokumenty z lat 1769–1966.

Kazimierz urodził się 3 lutego 1878 roku w Wiśniczu Starym w rodzinie włościańskiej. Był synem Jakuba (chłopa małorolnego) i Marianny z Liszków. Uczęszczał do szkoły elementarnej w Wiśniczu (do 1891 r.) oraz gimnazjów w Bochni (do 1896 r.) i Podgórzu (do 1899 r.). W trakcie nauki w gimnazjum przynależał do tajnej organizacji młodzieżowej „Przebudzeni”, za co został usunięty z tej placówki. W tym miejscu należy wspomnieć, iż uczęszczał do szkoły z późniejszym wybitnym polskim mediewistą Romanem Grodeckim. Egzamin dojrzałości złożył w Krakowie w roku 1899, a następnie wstąpił na wydział historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W latach 1900–1904 studiował historię na Uniwersytecie Jagiellońskim, specjalizował się w naukach pomocniczych historii, a studiował pod kierunkiem naukowym profesora Stanisława Krzyżanowskiego. W 1909 obronił na tej Uczelni pracę doktorską na temat: *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV wieku* przygotowaną pod opieką S. Krzyżanowskiego. Na podstawie powyższej dysertacji uzyskał stopień doktora filozofii. To właśnie dzięki protekcji swojego promotora Profesora Krzyżanowskiego otrzymał pracę w Archiwum Kościoła Bożego Ciała na Krakowskim Kazimierzu, a następnie w Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. Zdecydowało to o przyszłych zawodowych i naukowych losach Kazimierza Kaczmarczyka, ponieważ aż do lat 50-tych XX wieku był zatrudniony kolejno w archiwach: krakowskim, poznańskim i warszawskim.

Jeszcze w czasie studiów praktykował w Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, od 1904 był tam także asystentem. Ponadto w latach 1910–1918 pełnił kolejno funkcję adiunkta i archiwariusza (1918–1919).

Później Kaczmarczyk pracował jako archiwista w Archiwum Skarbowym w Warszawie (1919–1920), a od 1920 roku był związany z Archiwum Państwowym w Poznaniu; jako wicedyrektor (1920–1925) i dyrektor (1925–1939, 1945–1953), a następnie kustosz (od 1953).

W czasie okupacji hitlerowskiej Kazimierz Kaczmarczyk był więziony w Poznaniu i Ostrowcu Świętokrzyskim (1939–1940), później pracował jako archiwariusz w Archiwum Państwowym Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (1940–1945). W 1957 został mianowany profesorem nadzwyczajnym Uniwersytetu Poznańskiego¹.

¹ *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1: 1918–1984, red. M. Bielińska, I. Jarosz-Biskupowa, Warszawa – Łódź 1988, s. 93.

Pracę archiwisty umiejętnie łączył z działalnością naukową, publikując wiele prac z dziedziny historii i archiwistyki. Do Jego dorobku naukowego z tego okresu należą między innymi poniższe opracowania:

- *Proces o czarostwo w roku 1688 i 1680* (1901);
- *Zarys dziejów Archiwum Miasta Krakowa* (1913);
- *Działalność niemieckiego zarządu archiwalnego w Warszawie w latach 1915–1918* (1923);
- *Malarze poznańscy w XV wieku i ich cech* (1924);
- *Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski* (1925);
- *Nasze archiwa w latach 1901–1925* (1926);
- *Literatura archiwalna odrodzonej Polski* (1928);
- *Lokacja starej Łodzi na prawie niemieckiem w roku 1387* (1928);
- *Włosi w Poznaniu na przełomie XV na XVI wiek* (1928);
- *Potrzeby naszych archiwów* (1929);
- *Liber scabinorum veteris civitatis thoruniensis*, Toruń 1936².

W okresie okupacji został wysiedlony z Poznania i dotarł do Częstochowy, gdzie zatrzymał się w Klasztorze Ojców Paulinów. Profesor Kaczmarczyk wówczas na Jasnej Górze w latach 1944–1945 czuwał nad archiwaliami wywiezionymi z płonącej Warszawy. Również w tym mieście w okresie okupacji prowadził wykłady na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich z zakresu nauk pomocniczych historii i archiwistyki³.

Jednakże związki Kaczmarczyka z tym miastem sięgają już roku 1920, kiedy to został zaproszony do uporządkowania archiwum Jasnogórskiego. Jego początki sięgają roku 1382, kiedy to zakonnicy przywieźli z Węgier na Jasną Górę transumpt bulli Grzegorza XI z przywilejami dla Paulinów, a załączek archiwum stanowiły kolejno dyplomy nadań Kazimierza Wielkiego i Władysława Opolczyka.

Z czasem powstawały księgi archiwalne i rękopisy biblioteczne. Archiwum klasztorne utraciło jednak swoje zasoby z okresu średniowiecza na skutek zniszczenia ich przez Husytów w roku 1430, a także częstych pożarów. Szczególnie dotkliwe okazało się zwłaszcza spłonięcie ksiąg i akt w roku 1645 w celi podprzeora Biestrzychowskiego⁴.

Zasoby powyższego archiwum powiększały się stale poprzez sporządzanie licznych wyciągów akt grodzkich i ziemskich, co miało miejsce szczególnie w wieku XVIII. Dlatego też zaistniała potrzeba należytej organizacji i uporządkowania akt archiwalnych. Sprawę tę prowadził O. Bernard Oborski, który w roku 1698 sporządził pierwszy katalog. Składał się on ze 113 dyplomów i 150

² *Biogramy uczonych polskich*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 2: K–P, Wrocław 1984, s. 234.

³ J. Matysiak, *Kazimierz Kaczmarczyk (1878–1966)-archiwista i historyk*, Poznań 2020, s. 175–176.

⁴ *Encyklopedia kościelna, XVIII*, Warszawa 1892, artykuł X. Stan. Chodyńskiego o Paulinach, s. 454. Por: K. Kaczmarczyk, *Archiwum O.O. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, „Archeion” 1930, z. 6, s. 5.

ksiąg. Kolejny tego typu dokument sporządzono w 1728 roku i wykazano w nim istnienie już 288 fascykułów, czyli w ciągu 30 lat zbiory archiwalne wzrosły o 100 procent.

W tym miejscu należy nadmienić, iż oba te inwentarze były niepełne, ponieważ nie obejmowały akt dotyczących: apteki, biblioteki, drukarni, fortecy itp.

Kolejną próbą uporządkowania archiwum Jasnogórskiego było sporządzenie w 1817 roku sumariusza odpustów z lat 1442-1817, lecz również i on nie był w pełni dokładny.

Oprócz własnego na Jasnej Górze przechowywano także archiwum polskiej prowincji paulińskiej w postaci akt konwentów w: Łęczeszycach, Warszawie, Topolnie, Głogowie, Wieruszowie, Lublinie, Brdowie, Wielgomłynach, Leśniewie, Konopnicy. Zasoby te stały się podstawą do utworzenia obecnego archiwum Jasnogórskiego⁵.

Pomimo skrupulatnej kontroli nad aktami i założenia przez O. Rudolfa Schrottera ewidencji ich wypożyczania wiele z nich zaginęło, a pozostałe wymagały uporządkowania.

W wieku XIX wobec represji władz carskich prace archiwalne były rzeczą drugorzędną. Właściwy klimat dla tej kwestii przyniósł dopiero rok 1917, kiedy to przeor O. Piotr Markiewicz powołał do skatalogowania i uporządkowania spuścizny archiwalnej ks. prof. Jana Fijałka oraz doktora Stanisława Zachorowskiego. Po śmierci tego ostatniego do prac przystąpił Kazimierz Kaczmarczyk. O wadze tej sprawy świadczyć może fakt, iż patronat nad badaniami objęli Naczelnicy Dyrektorzy Archiwów w osobach profesorów Józefa Paczkowskiego i Stanisława Ptaszyckiego.

Archiwum Jasnogórskie zajmuje dominujące miejsce, obejmuje bowiem 5/6 zbiorów konwentów paulińskich w Polsce. Jego podstawę stanowią dyplomy pergaminowe a wśród nich: bulle papieskie z przywilejami dla zakonu, odpusty dla kościołów i ołtarzy, poświęcanie kościołów, zakładanie konwentów, wyroki w sprawie dziesięcin i granic, nadania panujących dla konwentów, zamiany i kupna, nadania dziesięcin. Osobno Kaczmarczyk skatalogował dyplomy papierowe królewskie w liczbie około 200 sztuk datowane od 1563 roku. Jednakże pierwszeństwo w tym archiwum przypada aktom i księgom poświęconym cudownemu obrazowi i kultowi Matki Bożej, ponieważ stanowił on ośrodek wszelkich działań na Jasnej Górze już od XV wieku. Kaczmarczyk wymienia tu księgi z opisami cudów, akta do koronacji obrazu, adresy do różnych korporacji, opisy wotów, prośby o modlitwy, wiersze i modlitwy, akta konserwacji obrazu i kaplicy, księgi chrztów, ślubów, pogrzebów i nabożeństw, sprawy pielgrzymek oraz wycieczek.

W tym miejscu należy wspomnieć, iż obraz nawiedzali; papież Pius XI, nuncjusze papiescy, kardynałowie, biskupi, cesarze Mikołaj I, Wilhelm II, królowie

⁵ K. Kaczmarczyk, *Archiwum O.O. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, „Archeion” 1930, z. 6, Rok 1930, Warszawa 1930, s. 9–12.

polscy i saksońscy, marszałkowie Józef Piłsudski i Ferdynand Foch oraz ludzie kultury Eliza Orzeszkowa i Henryk Sienkiewicz i inni. W zespole tym wyróżnić należy także księgi ośmiu bractw kościelnych.

Z kolei akta fortecy Jasnogórskiej datowane są od połowy XVII stulecia i liczą około 20 pozycji. Na wzmiankę zasługuje tu oblężenie klasztoru przez Szwedów 1655 roku, napad Lubomirskiego 1716, obrona przez konfederatów barskich 1769–1772, zdobycie Jej przez wojska pruskie 1793–1806, francuskie, polskie i rosyjskie. Następnie z rozkazu cara Aleksandra I w 1813 forteca została zniszczona. Akta biblioteczne na które składały się między innymi: inwentarze, katalogi i księgi wypożyczeń sięgają roku 1672. Jak zaznaczył Kaczmarczyk materiały dotyczące skarbcza mają duże znaczenie zarówno dla kultu Matki Bożej w Polsce i poza jej granicami (Niemcy, Czech, Śląsk). Wielokrotnie dary i wota w nim składane były przeznaczane na cele narodowe. Miało to miejsce za czasów Insurekcji Kościuszkowskiej i Księstwa Warszawskiego⁶.

Bogato prezentuje się również dział posiadłości ziemskich wykazujący dokumenty od XVI po XIX wiek. Stanowią go między innymi akta procesowe o granice, wykazy krescencji, rachunki dochodów i rozchodów, sprawozdania administratorów, kontrakty dzierżawne, sprawy podatkowe, rabunki wojsk szwedzkich, saskich, pruskich, rosyjskich. Dokumenty te stanowią cenne odniesienie się do historii gospodarczej zarówno zakonu paulińskiego jak i ziemi częstochowskiej.

Dużą grupę stanowiły także akta starostwa kłobuckiego, brzeźnickiego, a także klucza Lisiniec i Mirów. Interesujące są również materiały dotyczące apteki i drukarni Jasnogórskiej w postaci: ksiąg rachunkowych, inwentarzy, spisów lekarstw, zestawienia dochodów i rozchodów. Zasób ten dopełniają także katalogi oraz korespondencja z cenzurą.

Liczny dział około 100 pozycji, które wyodrębnił Kaczmarczyk w postaci ksiąg rachunkowych. Zupełnie inny zasób archiwalny stanowiły różnorakie mapy i plany. Również odrębnie rozpatrywał Kaczmarczyk archiwum prowincji paulińskiej w skład, którego wchodziły: korespondencje z generałami zakonów, sprawy konstytucji i reguły zakonnej, protokoły posiedzeń kapituły, monity i wizytacje konwentów, akta fundacyjne i legaty, kronika prowincji i inne. Uzupełnienie zbioru stanowią katalogi zakonników, akta personalne i liczne korespondencje⁷.

Drugi dział archiwum prowincji tworzą archiwa konwentów paulińskich w: Głogowie, Wieluniu, Wieruszowie, Beszowej, Brdowie, Pińczowie, Oporowie, Krakowie na Skałce, Wielgomłynach, Konopnicy, Łęczeszycach, Warszawie, Topolnie, Włodawie, Leśniewie, Jazłowcu, Lublinie, Horoszkach, Krzeszowie, Leśnej, Wilnie, Niżniowie i Lwowie.

Nadmienić należy, że Kazimierz Kaczmarczyk był nie tylko archiwistą i badaczem, lecz również nauczycielem i doradcą dla archiwistów i początkujących

⁶ J. Matysiak, *Kazimierz Kaczmarczyk (1887–1966) – archiwista i historyk*, Poznań 2020, s. 62–65.

⁷ Tamże, s. 62–65.

pracowników nauki. Dlatego w jego dorobku naukowym szczególne znaczenie miały publikacje poświęcone zagadnieniom metodycznym, a wśród nich: „*Opracowanie dokumentów pergaminowych i papierowych w archiwum*” („*Archeion*” t. 19/20, 1959; *Archiwa rodzinne ich literatura i porządkowanie* („*Rocznik Historyczny*” R. 23, 1957); *Porządkowanie archiwów klasztornych* („*Archeion*” t. 47, 1967).

Jednakże jego największy dorobek stanowiły liczne prace z dziedziny archiwistyki i archiwoznawstwa a mianowicie: *Katalog Archiwum Aktów Dawnych m. Krakowa*, (Kraków 1915); *Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile* (Kraków 1919); *Katalog dokumentów pergaminowych Uniwersytetu Jagiellońskiego* (Kraków 1953); *Archiwum oo. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie* („*Archeion*” t. 6/7, 1930), oraz dwa artykuły omawiające dzieje i starty Archiwum Państwowego w Poznaniu w czasie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) i inne⁸.

Kazimierz Kaczmarczyk był również badaczem dziejów ziemi wielkopolskiej a jego publikacje oparte na szerokiej bazie źródłowej stanowiły cenny wkład w rozwój historii regionalnej. W tym miejscu wymienić należy między innymi: *Podania ludowe w Wiśniczu i okolicy* (1904); *Malarze poznańscy i ich cech* Włosi w Poznaniu na przełomie XV i XVI wieków. („*Kronika m. Poznania*” 1928); *Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski* („*Rocznik Historyczny*” t. I, 1925).

Trwałą wartość naukową mają Jego wydawnictwa ksiąg staropolskich, gdzie wskazać należy wydaną w roku 1913 księgę miejską Krakowa, trzy tomy ksiąg radzieckich miasta Poznania w lat 1434–1506, opracowane w latach 1925–1948, a także księgę miejską Torunia z lat 1393–1428 i księgę ziemską poznańską za lata 1400–1407. Prace te Kaczmarczyk sukcesywnie ogłaszał drukiem od roku 1913 po 1960 rok.

Kazimierz Kaczmarczyk aktywnie uczestniczył także w krajowym życiu naukowym. W 1929 roku został powołany na członka - korespondenta Polskiej Akademii Umiejętności, od 1948 brał udział w pracach Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności. Należał także do Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa (w latach 1914–1920 sekretarz, od 1937 członek honorowy), Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (od 1920 członek zwyczajny, w latach 1945–1947 wiceprzewodniczący) oraz Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania (w latach 1923–1939 członek zarządu).

Władze archiwalne doceniały również jego wiedzę i umiejętności zawodowe, i dlatego pełnił funkcję eksperta w komisji rewindykacji archiwów w rokowaniach z Niemcami, Austrią i Czechosłowacją. Uczestniczył w rokowaniach archiwistycznych w Berlinie (1925) i Wiedniu (1930–1932), a po II wojnie światowej w akcji rewindykacyjnej materiałów archiwalnych, wywiezionych przez

⁸ Cz. Skopowski, Kazimierz Kaczmarczyk, 3 II 1878 – 6 VI 1966, „*Archeion*” 1966, t. 47, s. 277–280.

hitlerowców do Czechosłowacji. W latach 1922–1931 był kolejno zastępcą kierownika i kierownikiem Komisji ds. Likwidacyjnych Niemieckich w Poznaniu. Był On także gorącym patriotą i brał udział w ruchu konspiracyjnym oraz działaniach zbrojnych w trakcie I i II wojny światowej, za co otrzymał między innymi Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, Złoty Krzyż Zasługi (dwukrotnie), Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski. Najwyżej cenił sobie jednak Odznakę Honorową Miasta Poznania.

Zmarł w Poznaniu w dniu 6 czerwca 1966 roku. Został pochowany 9 czerwca na Cmentarzu Komunalnym numer 2 w Junikowie (pole 8, kwatery 6 – grób rodzinny⁹).

Środowisko poznańskich archiwistów uczciło pamięć zmarłego Profesora. W dniu 3 grudnia 2010 roku staraniem Stowarzyszenia Archiwistów Polskich Oddział w Poznaniu i Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych odbyła się sesja naukowa Poświęcona Kazimierzowi Kaczmarczykowi w jej trakcie w murach Archiwum Państwowego w Poznaniu odsłonięto tablicę pamiątkową o treści *Sala Konferencyjna imienia Profesora Kazimierza Kaczmarczyka*. Aktu odsłonięcia tablicy dokonała wnuczka naukowca Pani Elżbieta Grabarczyk¹⁰.

Bibliografia

- Biogramy uczonych polskich*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 2: K–P, Wrocław 1984.
Chodyński S., *O Paulinach*, [w:] *Encyklopedia kościelna XVIII*, Warszawa 1892.
Encyklopedia kościelna, XVIII, Warszawa 1892.
Kaczmarczyk K., *Archiwum O.O. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, „Archeion” 1930, z. 6.
Matysiak J., *Kazimierz Kaczmarczyk (1878–1966) – archiwista i historyk*, Poznań 2020.
Matysiak J., *In Memoriam. Kazimierz Kaczmarczyk. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci-wspomnienie*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2016, t. 3.
Słownik biograficzny archiwistów polskich, t. 1: 1918–1984, red. M. Bielińska, I. Jarosz-Biskupowa, Warszawa – Łódź 1988, s. 93.
Skopowski Cz., *Kazimierz Kaczmarczyk, 3 II 1878 – 6 VI 1966*, „Archeion” 1966, t. 47.

Netografia

<https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/handle/10593/692>
kazimierz kaczmarczyk, poznan 2010 – Bing images

⁹ J. Matysiak, *In Memoriam. Kazimierz Kaczmarczyk. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci-wspomnienie*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2016, t. 3, s. 334.

¹⁰ <https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/handle/10593/692> [dostęp: 27.03.2022].

Streszczenie

Profesor Kazimierz Kaczmarczyk był polskim historykiem i archiwistą. W II Rzeczypospolitej tworzył polską archiwistykę, w okresie okupacji zabezpieczał spuścizny, dokumenty i materiały źródłowe, a po wojnie odbudowywał polskie archiwa. Miał także swój niezaprzeczalny wkład w rozwój uporządkowanie i zabezpieczenie archiwaliów Klasztoru Jasnogórskiego w okresie międzywojennym i w czasie okupacji hitlerowskiej.

Abstract

Professor Kazimierz Kaczmarczyk was a Polish historian and archivist. During the Second Polish Republic, he created Polish archival science, during the occupation he secured heritage, documents and source materials, and after the war he rebuilt Polish archives. He also had an undeniable contribution to the development, organization and protection of the archives of the Jasna Góra Monastery in the interwar period and during the Nazi occupation.

Keywords: Kazimierz Kaczmarczyk, historian, archivist, Jasna Góra, Częstochowa, inventory, archive.